

فرنامه تفلیس

گزارشی از رای سال ۱۲۸۸ ق / ۱۸۷۱ م

به انضمام نخستین رساله در تملک و ترتیب جدید در عهد قاجاریه

میرزاتقی خان انصاری کسان

به کوشش فرامرز معتمد دزفولی

نشر ۱۳۵۵

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
کاشانی، تقی بن محمد هاشم، ۱۳۱۹-۱۲۵۶ ق

عنوان و نام پدیدآور: سفرنامه تغلیس
به قلم تقی خان انصاری کاشانی
مشخصات نشر:
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۰۸۲-۸۷-۸
موضوع: کاشانی، تقی بن محمد هاشم
موضوع: سفرنامه‌های ایرانی، قرن ۱۳ ق.
موضوع:
رده‌بندی دیوبی: ۹۵۵/۰۸۲۲۰۴۴
شماره کتابشناسی ملی: ۳۲۸۹۷۲۴

نشر تاریخ: ایران شرکت سهامی خاص
تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

سفرنامه تغلیس
میرزا تقی خان انصاری کاشانی
به کوشش فرامرز معتمد نوینی

حروفچینی، صفحه‌آرایی و نظارت: نشر تاریخ ایران
طرح جلد: علایی
لیتوگرافی: پارسیان
چاپ و صحافی: شاد رنگ
چاپ اول: ۱۳۹۳
تیراژ: ۱۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۰۸۲-۸۷-۸
ISBN: 978-964-6082-87-8

قیمت: ۷۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.

مقدمه

۹	مقدمه
۱۵	خودنوشت
۲۳	متن سفرنامه
۶۷	رساله‌ای در تعلیم و تربیت...
۸۵	صفحاتی از نسخه اصلی
۹۱	فهرست اعلام

مقدمه

مسافرت تفلیس، سفرنامه و گزارش سفر میرزاتقی خان انصاری کاشانی (۱۳۰۳-۱۳۵۶ق) به تفلیس در سمیت سیاه‌رود حمزه میرزا حشمت‌الدوله و به تهنیت و دیدار الکساندر دوم امپراتور روسیه می‌باشد. نویسنده سفرنامه میرزاتقی خان، انصاری در این هنگام طبیب حفظ‌الحاجه و بهداشت دارالخلافه تهران است و نیز از ملازمان شاهزاده در سفر. آنچه از شرح حال این شخص و تحصیلات و کوشش‌های وی در خودنوشتی که او از خود به جای گذاشته، پنداشته‌اند آن است که وی از دانشوران و روزنامه‌نگاران مؤسس در علوم جدید و پایه‌گذار انجمن‌های علمی و طبی در اصفهان و شیراز است. فعالیت‌ها و کوشش‌های متعدد و متنوع او در علوم جدید و آنچه وی «علوم غربیه» می‌نامد و شوق و تلاش برای معرفت آنها به واسطه تألیف و ترجمه می‌کند براستی فوق‌العاده است.

جانورنامه اثر تألیفی وی نخستین و مشروح‌ترین گزارش از نظریه داروین است که به برآمدن و ظهور موجودات در حیات جانوری و گیاهی در صدوپنجاه سال پیش در ایران است. بنابر آنچه در سرگذشت خود نگاشته است می‌توان گفت میرزاتقی خان کاشانی پس از آموختن مقدمات علوم قدیمه در شانزده سالگی عازم دارالخلافه تهران می‌شود و آنجا به مدرسه نظامی و دولتی می‌رود آن هنگام که به گفته وی «آواز

علوم غربیه و صنایع بدیعۀ اروپا عالم گیر» شده بود. وی تحت آموزش معلمین فرانسوی آنجا به آموختن و تعلم پرداخته و کم‌کم به یادگیری زبان فرانسوی و دیگر علوم می‌پردازد چنانکه می‌نویسد: «در علم مناظر و مریا و عکاسی و کیمیا (شیمی) و علم و معدن‌شناسی و تجزیه اجسام عنصری و بلورسازی و صباغی و شماعی و کاغذگری و الکتریسیته و مغناطیس رساله‌ها نوشتم. در علمیه اوضاع خلقت زمین و علم هیئت معاصرین و اثبات حرکت کره ارض و جغرافیای بعضی از بلاد ایران و نسخه آنها چند رساله نگاشتم... و سایر علوم جدیدۀ اروپا هر ساله‌ها نوشتم زیاده از سی مجلد کتاب در علوم بدیعۀ اروپا که به هیچوجه مبادی و مبانی آنها در ایران نبود پس مبتدا نوشتم. یقین است پس از این، همگنان کتاب‌های مبسوط خواهند نگاشت، اگر چه در رساله‌های مذکوره مختصرند لیکن به مفادالفضل المتقدم از این خشنود که او را بیشتر علوم به اهتمام من در این مصلکت مفتوح شد»^۱.

میرزاتقی‌خان که در سنه ۱۲۰۰ قمری پانزده سال به تصنیف و تألیف رساله‌های مذکوره و کسب علوم اروپا و علوم غربی بوده و به مرحمت‌های ملوکانه و بخشش‌های شاهانه مخصوص شده و در همراه هیئت سفارت ایران خارجی به روسیه و حضور در حضرت الکساندر دوم امپراطور می‌رسد. کاشانی در سن سی و دو سالگی در وزارت عدلیه و خدمت میرزا حسین خان سپهسالار قرار گرفت و همپای او در اصلاحات محکم قضایا نوشت: «چشم از جمیع مخاطر پوشیدم و در دائر کردن مجلس قانون و نظارت نهاد شدم. در قوانین مجالس محاکمات و جنایات و غیره و تکالیف طبقات مردم رساله‌ها نوشتم و روزنامه‌ها به طبع رسانیده‌ام. سفرنامه‌های مخصوص مشتمل بر مضامین غیرت‌انگیز و کرتیک‌های نصیحت‌آمیز نوشته منتشر ساختم»^۲. اما علیرغم این همه تلاش میرزاتقی‌خان کاشانی در ادامه زندگی خود نوشته‌اش از تیرماه ۱۲۰۱ هجری خود «مایوس» است: «رنجها برده، زحمت‌ها کشیده اما «نه کسی منظور من را به حال عامه مردم تفاوتی پیدا شد». اگرچه علیرغم این باز تأکید می‌کند: «در این مدت سال

۱. قاسمی، سید فرید، سرگذشت مطبوعات ایران، جلد اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ص.

۲. همان، ص ۷۵۱.

تفاوت کلیه در ایران ظاهر شده است لیکن هزار یک آنچه منظور من بود نیست»^۱. سفرنامه تقلیس از جمله سفرنامه‌ها و گزارش‌هایی است که در زیر مجموعه سفرنامه‌های عصر قاجار به فرنگ قرار می‌گیرد. سفر به ممالک و سرزمین‌هایی که به واسطه اثرپذیری از تغییرات ژرف اجتماعی و سیاسی و گسترش شیوه‌های جدید اقتصادی کشورهای اروپایی که آن زمان موسوم به فرنگستان بودند را در آنها می‌توان مشاهده نمود. این مسافران و سیاحان ایرانی در سفرنامه‌ها و گزارش‌های خود توانسته‌اند در آینه غربی و مشاهده آن ممالک تصویری به قرینه اما معکوس از سرزمین و ملت خود بیاورند.

آنان در زمینه‌های پی در پی خود تفاوت‌ها و اختلاف‌هایی را می‌دیدند که جز حیرت و شگفتی از آنان برنمی‌آورد. رفاه و نظم و بهداشت و امنیت و آگاهی عمومی و درک منافع ملی آن ملت‌ها و سرزمین‌ها و کشور خود و اکنشی نمی‌توانستند داشته باشند. شگفتی و حیرتی که در سفر از چنین فاصله بعیدی رقم می‌خورد و کم‌کم اتوپیای زمینی و ملموسی را به هم فرستاد و ذهن و ضمیر آن مسافران و مخاطبان آن سفرنامه‌ها شکل می‌داد و مقصود از دیدن را در جان ایرانیان آن عصر می‌نهاد. آنها «آئینه‌آوران»^۲ آگاهی ملی ما ایرانیان در عصر دیوارویی با غرب و جهان جدید بودند و توسط آثار خود نقشی بی‌بدیل را در تاریخ اندیشه جدید ایرانی و مدرن ما به عهده داشتند. این آثار اکنون جای خود را علی‌رغم عدم شفقت و توجه شایسته‌ای که می‌بایست به آنها در تکوین خودیابی ملی می‌شد، در روانی نوین می‌یابند. آنچه

۱. از دیگر کتاب‌های چاپ شده میرزاتقی انصاری به نقل از خان‌بابا مشار عباسی در کتاب «تاریخ و تعلیم و تربیت اطفال ۱۲۹۸ق. سنگی اصفهان، رقمی؛ اندرزننامه، لرد برلی، ترجمه، تهران، ۱۲۹۹ق. سنگی، رقمی. ص ۹۱؛ حدائق الطبیعه، در اثبات حرکت زمین و مختصریاز علم‌های معاصرین، جلد اول، اصفهان ۱۳۰۰ق. سنگی، خشتی، ۲۴۳ ص؛ خمربه، اصفهان، ۱۲۹۶ق. سنگی، رقمی، ۱۳۷ ص؛ ایران، شلمیر، ترجمه تهران، ۱۲۷۹ق. سنگی، رقمی، ۲۰۵؛ سرالحکمه، شلمیر، ترجمه تهران، ۱۲۷۸ق. سنگی، ۱۳۰ ص. و همچنین از کتاب‌هایی که به چاپ نرسیده‌اند می‌توان از معرفت الارض و زیولوژی و حرارت غرب، در بیان حرارت حیوانیه و نباتیه و نیز از همین کتاب جانورنامه نام برد. نقل شده از سرگزشت مطبوعات ایران. (جلد اول، ص ۷۵۹).

۲. نک: معتمد دزفولی، فرامرز، تاریخ اندیشه جدید ایرانی، آئینه‌آوران و عصر دیوارویی باغرب، شیراز،

ما ایرانیان را توانست از حصار بسته سرزمینی و جغرافیایی بیرون کشاند و افق نوینی پیش رویشان طرح نماید بی شک و امدار سعی و همت این نسل و آن دوره بود.

سفرنامهٔ تغلیس هنگامی توسط میرزاتقی خان انصاری کاشانی نوشته می‌شود که آغاز شیوع وبای همه‌گیر سال ۱۲۸۸ ق و قحطی فراگیر آن دوره بود.^۱ وی چنانکه از هر شهری می‌گذرد با دقتی شایان گزارش‌های پزشکی و مربوط به بهداشت عمومی میزان شیوع بیماری وبا را شرح می‌دهد چنانچه به همین سان پیرامون جغرافیا و ساختار زمین‌شناسی و نیز زیست بوم هر منطقه و نیز میزان شهریت و جمعیت هر ناحیه پیشنهادش را می‌دهد. پیشنهاداتی را که به نوشته وی «لوازم ترقیه رعایا و حراست بهداشت بیان‌های مربوط به سیویلیزاسیون و پلتیک» می‌باشد. سفر از دارالخلافه تهران آغاز می‌شود و از قزوین و رشت و بندرانزلی تا بندر بادکوبه و تغلیس ادامه پیدا می‌کند.

توجه و اهتمام به بیمارستان‌ها و خرج سالیانه آنها و نیز بهداشت عمومی که در آنجا مواظبت می‌شود و در ایران و شهرهای سر راه از آن خبری نیست و همچنین آبادی و رونق چسبندگی در آن صفحات می‌بیند و پیش از این از آنها نشانی نبود و اکنون چشم‌نواز و گیرنده‌ای مشاهده‌گران است: «تمام راه‌ها را شوسه نموده‌اند و عمارات کهنه با وضع جدید آراسته شده در هر موضع از بیابانها عمارات ملوکانه و چاپارخانه‌های عالی و مهمان‌سراها عظیمه برپا کردند و به اهتمام دولت بهیه روسیه کوهها پست شده و در جای پست شده به کمال راحت گاروت‌های چاپاری در قلّه کوه‌های گذرناپذیر داعستان و قفقاز حرکت می‌نماید. انواع پل‌های آهنی و چوبی و سنگی به اقسام مختلفه برای سواره‌عبور و مرور ابداع کردند چنانکه مشاهده آنها حیرت‌افزا و ملاحظه اینها فکری است.» (ص) حسرت و تأسف میرزاتقی خان انصاری از خلال قلم وی در مورد جمع مردم می‌آید ایرانیان و ایران و مقایسه با آن سرزمین در جای جای سفرنامه هویدا است.

چنانچه در میانه سفرنامه وی تحقیق و پژوهشی روایی پیرامون عدم نجاست اهل کتاب انجام می‌دهد و ناظر به رد سخن یکی از روزنامه‌های آن سامان پیرامون باور

۱. برای آگاهی بیشتر رک: ناطق، هما، مصیبت وبا و بلای حکومت، انتشارات گستره، تهران، ۱۳۵۸.

عام ایرانیان در مورد دیگر ادیان می‌باشد و گواهی است بر دغدغه‌ها و غیرت و ایران دوستی وی سفرنامه تغلیس و شرح مسافرت میرزاتقی‌خان انصاری کاشانی را به نوعی نیز گزارشی از وبای فراگیر و غم‌انگیز سال‌های ۸۹-۱۲۸۸ق نامیدم. چرا که وی علاوه بر اینکه فردی به‌عنوان همراه هیئت سفارت در جشن تاجگذاری کساندر دوم بود، توانست به عنوان طبیبی جستجوگر و دردمند مشاهدات خود را برامون این بیماری اپیدمیک و مسری در دیگر شهرهای ایران بدهد و آگاهی ما را نسبت به تاریخ بیماری‌های فراگیر در ایران که از چشم دور افتاده‌ترین علوم و آداب‌های عصر پیرامون علوم جدید است بیافزاید و گاهی باشد برای تدوین تاریخ اندیشه جدید ایران. تاریخ و گفتمانی که عناصرش را در جای جای سفرنامه‌ها و خاطرات و شواهد تاریخی ایران می‌توان یافت و بر ساخت.

این سفرنامه براساس نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس به شماره فهرست شده ۹۹۰۳ در ۵۵ صفحه به تعداد (۳۰×۲۱) آماده طبع و چاپ می‌شود. برای آشنایی بیشتر در آغاز به نوشتن زندگی‌نامه زیبا و پرمایه‌ای مؤلف به متن اصلی افزوده شده^۱ و پس از آن سه مقاله رساله اصلاحیه در تعلیم و تربیت کودکان از وی که باز در ادامه همان خودنوشت می‌باشد به متن اصلی الحاق گشته و آن رساله بیانی است انتقادی و اصلاحی از وضعیت تعلیم و تربیت کودکان در ۱۲۰ سال پیش. برای تایپ و حروف چینی این اثر می‌باید سپاسگزار زحمات و دقت خانم اعظم اقتداریان و مرضیه ابراهیمی باشم و برای آماده سازی و چاپ آن مرهون نشر تاریخ ایران و مدیر مسئول فرهیخته و زاهد دوست آن خانم دکتر منصوره اتحادیه و نیز خانم سعاد پیرا هستم. ویرایش‌های فنی نام این اثر مصادف بود با بیماری سخت پدرم و پرستاری از او در بیمارستان دولتی تهران. از خلال لحظاتی چند میان استراحت و خفتن وی و ویرایش متن پیش می‌رفت. همان‌که در

۱. متن خودنوشت و نیز رساله «تعلیم و تربیت» را از کتاب گنج دانش، صص ۴۱-۱۷ نقل نموده ذکر چه مصححین محترم به اشتباه نویسنده آنها را مؤلف گنج دانش، محمدتقی‌خان فرزند محمدهادی‌خان متخلص به حکیم ذکر کرده‌اند. در صورتی که با توجه به محتوا و سیاق خودنوشت مذکور نام نویسنده میرزاتقی‌خان انصاری کاشانی و نام پدر وی محمدهاشم انصاری و صاحب همین سفرنامه است و در آثار خود گنج شایگان را دارد و شاید این مشابهت موجب آوردن آنها در کتاب گنج دانش شده است.

برخاستن‌ها سراغ پیشرفت کار را می‌گرفت. کار و متنی که پایانش مصادف خاموش شدن او بود.

مهرماه ۱۳۹۱

بیمارستان مهراد تهران

فرامرز معتمد دزفولی

www.ketab.ir